

02.04.2004. 31. Шведчикова Т. Оцінка правового поля функціонування сфери товарного обігу в Україні // Підприємництво. — 2003.— № 8. — С. 15-18. 32. Шувалова Н. Правовое поле документа // Служба кадров и персонал. — 2004. — № 5. — С. 81-84; № 6. — С. 87-91. 33. Щепанская Т.Б. Субкультуры // Современный городской фольклор. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т высш. гуманитар. исслед. / [редкол.: А. Ф. Белоусов и др.], 2003. — С. 187-236. 34. Офіційний сайт Верховної Ради України. // [Електрон.ресурс]. Режим доступу: — http://www.rada.gov.ua/zakon/ski3/BUL144/61_2.htm.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «НОРМАТИВНОЕ ПОЛЕ» Невельская-Гордеева Е. П.

В статье дается определение научной категории «нормативное поле»; разграничиваются понятия «правовое поле» и «законодательное поле»; доказывается, что «нормативное поле» является родовым понятием по отношению к видовым — «правовому полю» и «законодательному полю».

Ключевые слова: нормативное поле, правовое поле, законодательное поле, норма, правовое понятие, социальная норма.

THE PHILOSOPHIC-LOGICAL CONTENT OF THE NOTION “NORMATIVE FIELD” Nevelskaya-Gordeeva E. P.

The notion of a scientific category “normative field” is given in the article; the notion of “field of law” and “legislative field” are distinguished. It is proved that “normative field” is a clan notion in connection to the specific - “field of law” and “legislative field”.

Key words: normative field, field of law, legislative field, rule, legal notion, social norm.

Надійшла до редакції 14.04.2010 р.

УДК 340.15

*Г.П. Клімова, д-р. філос. н., професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Процес розбудови демократичної правової держави безпосередньо співвідноситься з розвитком правової культури громадян, яка є гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві. У даний час теоретичне осмислення цього явища перебуває в центрі уваги українських учених і виступає предметом чисельних дискусій і наукових досліджень. Аналіз правової культури пов'язаний не тільки з

вивченням її концептуальних засад, а й з розкриттям питання, що саме вона відбиває в соціальній реальності. Це вимагає розглядати її з точки зору аксіологічного підходу, згідно з яким це поняття становить собою систему правових цінностей, що розвиваються й відповідають рівню досягнутого людством правового прогресу, віддзеркалюють у правовій формі найважливіші соціальні цінності, які

впливають на якісний стан і спосіб правового життя особистості й суспільства.

Серед багатьох правових цінностей правової культури важливе значення мають свобода і справедливість. Незважаючи на те, що в науковій літературі знайшло широке відбиття їх осмислення (цим займалися О.В. Аграновська, О.О. Бандура, В.А. Бачинін, Н.А. Бура, В.В. Головченко, Г.В. Гребеньков, О.В. Грищук, Д.А. Керімов, М.В. Костецький, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.С. Нерсисянц, А.Н. Окара, М.П. Орзіх, М.І. Панов, А.П. Семітко, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, М.В. Цвік, Б.Ф. Чміль, Ю.С. Шемшученко, Л.С. Явич та ін.), все ж необхідне подальше опрацювання таких питань, як природа свободи і справедливості, значущість останніх у системі ціннісно-правових орієнтацій українського суспільства їх дійсне віддзеркалення в правовій культурі населення.

Однією з найважливіших правових цінностей правової культури є свобода. При всій своїй удаваній простоті й легкості сприйняття вона є доволі складним для розуміння феноменом, тим більше для втілення в нормах, інститутах, процедурах і відносинах людей у галузі права, для її розуміння як цінності правової культури.

В античній філософії (Сократ, Платон) ідеться насамперед про свободу й волю, потім про свободу від політичного деспотизму (Аристотель, Епікур) і свободу як драму людського існування (епікурейці, стоїки, неоплатонізм). Античне право, визнаючи протилежність вільної людини і раба, було далеким від того, щоб надати свободі реального статусу, перетворюючи рабство одних на умови справжньої волі інших. Водночас це право показує, що реальна свобода залишається лише привілеєм деяких і не може визначити людську сутність у її загальності.

За Середньовіччя християнське вчення містило в собі позитивну концепцію свободи: якби людина не була вільною, не було б і гріхопадіння в історії людини, і нестатків.

В епоху Відродження й наступний період свободу (як цінність правової культури) тлумачили як безперешкодне розкриття здібностей особистості. У природно-правових концепціях Нового часу вона трактувалася як абсолютна цінність, підстава пізнання і права, вихідна передумова всіх природних прав людини. Підкреслювався невідчужуваний характер свободи, її властивість споконвічності й, безумовно, належності особистості. Філософи І. Кант, Г. Гегель та їх

послідовники визначали право саме через це поняття, припускали, що людська свобода в принципі, не може бути безмежною й має потребу в різних правових формах своєї реалізації.

Багато уваги приділяється проблемі свободи як цінності правової культури в сучасній філософії права, де ця категорія розглядається в широкому діапазоні, починаючи зі свободи від свавілля, насильства, порушення прав і закінчуючи свободою як характеристикою, притаманною людині [2, с. 20 – 22].

Цінність свободи людини сьогодні є незаперечною, навіть за певної її трансформації в позитивному плані: певною мірою свобода особистості дещо збільшується, полегшуючи вибір як зі зростанням її влади над природою, так і з глобалізаційними процесами у світі й гуманізацією соціуму. Оскільки людина вважається найважливішою цінністю соціуму, він підсилює увагу до її свободи й вільної самореалізації. Однак і досі свобода особистості перебуває у конфлікті із залежністю (обмежується нею) від реальних можливостей, від оточуючих її індивідів (рідних, начальників, політиків, ситуації в суспільстві тощо), а “свобода від” активно переважає “свободу для”.

Для права свобода є цінністю і ціллю, що перебуває поза ним, тобто є причиною зовнішньою або цільовою. Завдання права полягає в забезпеченні необхідних цивілізаційних умов для прямого впливу цільової причини на людський дух. Людина повинна не просто знати, що вона вільна, а й чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною у правовому просторі цивілізаційного суспільства [4, с. 773].

Якби людина у процесі своєї життєдіяльності не замикалася на суспільстві, то її свобода була б лише вираженням її волі і прирівнювалася до сваволі. Поєднання волі, свободи і сваволі є небезпечним для людського співжиття, де свобода одного індивіда передбачає свободу інших. У межах правової культури свобода виявляється не лише як самовизначення, хоча існує думка, що вона ототожнює свободу із самокерованістю, тобто “з реальним здійсненням керівництва над своїм життям” [1, с. 605]. Свобода виявляється і як міра відповідальності за таке самовизначення. Саме у співвідношенні самовизначення й відповідальності знаходять свій прояв парадокс феномену свободи. Свобода, як цінність правової культури, одночасно вимагає самоствердження і самообмеження [3, с. 27].

Самообмеження пояснюється тим, що неможливо задовольнити одразу всі інтереси, тим більше протилежні, “без жертвування певними цінностями, які стають вищими – вдовольняють глибші потреби, ніж особиста свобода, визначена певним стандартом, не просто суб’єктивним, а стандартом, який претендує на об’єктивний статус” [4, с. 320]. Інакше кажучи, міра свободи особистості виявляється у виборі нею таких життєвих цілей і такого життя, які вона бажає, а тому вона має зважувати між такими цінностями, як рівність, справедливість, безпека та ін. Ось чому свободу сильного, незалежно від того, яка це сила – фізична чи економічна, слід обмежувати. Цей висновок стає важливим, оскільки повага до свободи однієї людини тягне за собою потребу поважати свободу інших, їх об’єднань, суспільства загалом.

Оскільки право є тим чинником, який реально забезпечує форми, види й межі реалізації індивідом свободи, остання стає сутністю права, “але свобода не будь-яка, а певним чином визначена і забезпечена. Та свобода, яка складається з можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, свавіллям” [4, с. 87]. Будучи справжньою, вона пов’язана з необхідністю й об’єктивними законами розви-

тку суспільства, а тому реалізується відповідно до цих законів. Право можна назвати тим простором – соціальним, духовним, політичним, у якому особистість реалізує свою свободу, не порушуючи свободи інших суб’єктів суспільного життя.

Право не просто загальний масштаб чи рівна міра свободи індивідів. Вільні індивіди – суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, немає й не може бути права, якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб’єктів права, реально правових законів і правових відносин у суспільстві в цілому і в різних конкретних сферах правової діяльності, тобто немає і не може бути демократичної правової культури.

У дійсності свобода знаходить своє практичне втілення в певних формах, нормах і процедурах суспільної й державно-правової життєдіяльності, у способах взаємодії людей, оскільки в соціальному житті вона значима не як дещо містичне, недосяжне, позбуте реальних, верифікованих якостей, а, навпаки, як конкретний тип відносин, що реалізуються у відповідній формі державного устрою (з характерними для неї системою парламентаризму, поділом влади, демократичними виборами

тощо), в соціальних інститутах (власність, політичний плюралізм та ін.), в домінуванні правопорядку, головуванні правового закону. Іншими словами, свобода в соціальному житті, представлена в правових формах, знаходить віддзеркалення в ціннісно-нормативній правовій культурі особистості й соціуму в цілому.

Для українського суспільства, яке практично не мало позитивного історичного досвіду права як свободи, у правовій культурі якого традиційно домінували, з одного боку, установки на авторитарно-тоталітарне безправ'я, а з другого – анархічні ідеали, роки розвитку без колишнього тоталітарного пресингу в умовах хоча й нерозвиненої, неповної, але вже майже реальної правової свободи постали досить ефективним періодом формування правової культури населення, заснованим на розумінні внутрішнього взаємозв'язку права і свободи.

У правовій культурі українських громадян усе більше відбивається розуміння правової природи такої соціальної цінності, як свобода. Вона сприймається як можливість діяти в межах сталого правопорядку, хоча в правовій культурі значної частини українського населення свобода все ще асоціюється з такими поняттями, як «само-

стійність», «ініціатива», «вибір», «відповідальність» та ін. Для багатьох вільна людина – це та, яка в змозі самостійно вирішувати свої проблеми, має право вибору, може планувати власне майбутнє, розраховуючи тільки на свої сили, незалежна у своїх судженнях, оцінках, має власну думку, навіть якщо вона відрізняється від загальноновизнаної, та ін.

Аналіз цінності свободи в правовій культурі українських громадян в конструкціях «свобода від» і «свобода для» показує, що перевага стає на боці тих, хто сповідує «свобода від», тобто не бажаючи «вписуватися» в межі суспільних (у тому числі й правових) норм і вимог, а не тих, для кого свобода – це «свобода для», тобто свобода для творчості як головного стрижня людського життя. Це говорить про те, що запропонований курс на рух українського суспільства до західної інституціонально-правової свободи як до «свободи для», тобто спрямованої на творчий індивідуальний розвиток, дуже слабко коригує з розумінням сенсу й цінності свободи, що укорінено в українському менталітеті, в масовій правовій свідомості. Для українського населення більше значення мають такі елементи індивідуальної свободи, як стабільність життя і впевненість у завтрашньому дні, наявність роботи і своєчас-

не отримання заробітної плати, безоплатні освіта й медичне обслуговування тощо. Інакше кажучи, свобода пов'язується частіше з простором соціально-економічним, аніж з політичним або суґубо правовим.

Іншою цінністю правової культури є справедливість, яка виступає фундаментом ідеї права, виражає його сутність. Латинський термін “юстиція” (justitia), який використовується багатьма мовами, українською теж перекладається як “справедливість” або “правосуддя”, хоча йдеться про одне й те ж поняття – справедливість, яка включає в себе і правосуддя. Саме тому справедливість, як цінність правової культури, становить й особливий механізм, підтримуючий міру рівноваги правових цінностей, і водночас визначальний момент домінування при конфліктному зіткненні останніх. Отже, право є нормативно закріпленою справедливістю і ґрунтується на її ідеях.

Платон пророкував загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чиеюсь владою, а там, де він був володарем над правителями, а вони його рабами, філософ вбачав порятунок держави й усі блага, що їй можуть дарувати боги. Таким чином, закон повинен виражати головні цінності людини: упорядкованість життя суспіль-

ства, його розвиток, свободу й відповідальність особи, рівність і справедливість. За Платоном, справедливістю є доброчесність, що означає правильне ставлення до інших людей. Аристотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на підставі яких можна розподіляти певні блага, тобто вважав її критерієм оцінки різноманітних співвідношень у житті соціуму: (а) між роллю окремих індивідів, соціальних груп і їх реальним становищем рівнем суспільного визнання; (б) між працею, винагородою за неї і правами й обов'язками особи; (в) між учиненим діянням і відплатою, злочином і покаранням.

На початку XIX ст. в науковому обороті з'явилося поняття “соціальна справедливість”, яке стало загальноновживаним завдяки працям Дж.С. Мілля. Ідея соціальної справедливості як цінності правової культури відбита у 2-х основних підходах, які утверджують: (а) рівність можливостей у рамках відкритого суспільства, громадяни якого мають змогу проявити свої здібності, і (б) рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини.

Найвідоміший із теоретиків цього поняття американський філософ Джон Ролз у підґрунтя своєї точки зору поклав принцип: нерівність у розподілі суспільних

благ допускається, лише, коли вона відповідає інтересам найменш забезпечених членів суспільства [6, с. 13]. Поряд із цим у сучасних правових теоріях існує широка палітра різноманітних (нерідко протилежних) поглядів, скажімо, на роль справедливості в процесі конституційних змін. Так, з одного боку, лунає думка, що сьгоднішні конституції є “інструментами пошуку справедливості” (Дж. Елстер), з другого – що як складно спрогнозувати наслідки зміни інституційної структури, так і «неможливо передбачити (навіть у більшому ступені) і перетворення, що диктуються справедливістю» (Дж. Сарторі) [7, с. 189, 190].

Поглиблене вивчення справедливості як правової цінності свідчить про її дуалістичне тлумачення через осягнення змісту конструкцій “право як втілення справедливості” і “справедливість як моральна детермінанта правовідносин”. Перша виходить з визнання того, що право «завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі», друга – що право не ігнорує особливих інтересів і потреб соціальних суб’єктів, які повинні “знайти в ньому своє належне (тобто – найсправедливіше) визнання, задоволення й захист” [5, с. 28, 31].

Із соціально-правової точки зору розрізняють 3 основні

різновиди справедливості як цінності правової культури: (а) зрівняльну, яка передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб’єктів; (б) розподільну, що орієнтує на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ виходячи з природно-правової рівності всіх людей незалежно від їх національних, станових, класових, майнових та інших відмінностей, але з урахуванням заслуг конкретного громадянина перед суспільством і державою; (в) відплатну, яка поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини.

Із часів Аристотеля розрізняють справедливість компенсуючу (зрівняльну) й розподільну. Перша поширюється на відносини між державою й індивідом при розподілі благ і послуг. З її позиції будь-яка диспропорція в розподілі прав соціальних суб’єктів сприймається учасниками групових чи міжособистісних взаємовідносин як несправедливість. Друга поширюється на приватні відносини, що включають купівлю-продаж майна, найм, відшкодування шкоди та ін.

Якщо критерієм компенсуючої справедливості є формальна рівність без урахування особистісних відмінностей, то при розподільній саме вони мають братися до уваги, оскільки вони

дозволяють забезпечувати пропорційну рівність. Трансформована до сучасного розуміння зрівняльна справедливість означає, з одного боку, неможливість її підміни примітивною зрівнялівкою, а з другого – рівність (як справедливість) повинна втілюватися у формулі: що є правом та обов'язком для одного, воно має тим же і для іншого незалежно від його соціального статусу.

Щоб зрозуміти логіку, зміст відплатної справедливості, мусимо знову ж таки звернутися до етимології. Термін «справедливість» у давньогрецькому варіанті пов'язаний зі словом «помста» (в її елементарному значенні). Однак уже в ті далекі часи ці поняття не ототожнювались. Справедливість виступала своєрідною мірою помсти, яка встановлювалася суспільством. У сучасному розумінні відплатна справедливість у морально-соціальному сенсі – це забезпечення істинної свободи особистості, оцінка її діяльності з погляду добра і зла, заохочення й покарання. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів соціуму. Справедливість покарання вимагає дотримання таких принципів, як от: (а) застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у вчиненні правопорушення;

(б) залежність міри покарання від ступеня його тяжкості; (в) призначення за одне правопорушення лише одного юридичного покарання, яке не принижує людської гідності; (г) невідворотність настання юридичної відповідальності.

Справедливість виступає оптимальною мірою, можна сказати, показником співвідношення протилежних інтересів у суспільстві, а тому є визначальним чинником, що підпорядковує собі функціонування соціуму та його систем (у тому числі і правової). Саме в справедливості права вбачається його загальнолюдська цінність. Як цінність правової культури, справедливість становить основу ціннісно-нормативної системи суспільства і правопорядку, фундамент, на якому будується суспільна злагода.

Соціологічні дослідження правової культури українських громадян свідчать, що в цілому вони достатньо обізнані про внутрішню правову природу соціальної справедливості. Для них необхідність соціальної справедливості означає потребу у формуванні правового порядку суспільного життя, підвалини якого складають права людини.

Дослідження різноманітних соціологічних центрів протягом усього постперестройового періоду дають можливість ствер-

джувати, що в правовій культурі значної частини українського населення фіксується ураження відчуття соціальної справедливості. Особливо це виявляється у зв'язку з відбиттям у правовій культурі громадян процесів приватизації колишньої соціалістичної власності, закріплених на законодавчому рівні.

Справа в тому, що ринкові перетворення в Україні брали за зразок неоліберальну модель, зорієнтовану на відновлення загальних світо економічних умов нагромадження капіталу, замість декларованої моделі соціально орієнтованої ринкової економіки. Цим пояснюється, що культурна матриця продуктивного типу буржуа-підприємця в українському бізнес-середовищі була із самого початку замінена на матрицю паразитарного типу – спекулянта-лихваря. До того ж діяльність національного бізнесу з огляду на методи проведення приватизації й масштаби так званої тіньової економіки має мафіозний характер. Українські бізнес-еліти фактично відмовляються від виконання підприємницьких функцій на користь спекулятивних практик, пов'язаних з розпродажем матеріальних, природних і людських ресурсів країни. Підтвердженням цього є жалюгідний стан вітчизняної промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сектором ви-

соких технологій, на фоні розвитку приватного фінансового сектора. Усе це свідчить, що неолібералізм як на міжнародному, так і на національному рівнях означає безмежну свободу фінансового капіталу діяти виключно згідно з власними інтересами, незважаючи на долю найманих працівників і становить собою доведення капіталістичної логіки до її останньої межі.

Дані дослідження «Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг», запропонованого Інститутом соціології НАН України, показують, що неоліберальні ринкові реформи в Україні сформуvalи людей, які негативно ставляться до приватизації підприємств і землі, на фоні чого скорочується й частка прихильників поглиблення приватизаційних процесів і комодифікації останньої [8, с. 495].

У правовій культурі українського суспільства відбувається розчарування неоліберальними ринковими реформами в силу їх соціальної несправедливості. «Дикий», архаїчний капіталізм породжує несправедливу приватизацію, тіньову сферу і як наслідок – численні злочини, виникнення класу надбагатих і зубожілих, що загрожує вимиранням нації.

Зневіра у справедливість значною мірою зумовлює від-

сутність в українському суспільстві загальнозначущих критеріїв оцінки дій людей. У правовій культурі домінують прагматичні, утилітарні, тобто партикулярні ціннісні орієнтації. виправданим вважається те, що корисно конкретному суб'єктові в хаотичному зіткненні інтересів, а правові дії розглядаються з точки зору

їх корисності. Така ситуація загрожує втратою ціннісних орієнтирів і деструкцією заснованого на них правопорядку.

Таким чином, свобода і справедливість є найважливішими цінностями правової культури громадян, закріплення яких відповідає завданням формування правової держави.

Список літератури: 1. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Юрид. центр пресс, 2006. – 626 с. 2. Гаврилов М.Г. Право як міра свободи // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 19 – 24. 3. Кальной И.И. Философия права. Учебник. – СПб.: Юрид. центр пресс, 2006. – 275 с. 4. Лібералізм: антологія. – К.: Простір, 2002. – 384 с. 5. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник. – М.: РУДН, 1997. – 362 с. 6. Ролз Дж. Теорія справедливості. – К.: Наук. думка, 2001. – 237 с. 7. Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – К.: Юніверс, 2001. – 314 с. 8. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. – 577 с.

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Климова Г.П.

Рассмотрена специфика аксиологического подхода к анализу правовой культуры. Проанализированы природа свободы и справедливости как ценностей правовой культуры.

Ключевые слова: правовая культура, правовые ценности, свобода и справедливость как ценность.

AXIOLOGICAL DIMENSION OF LEGAL CULTURE

Klimova G.P.

The specialty of axiological approach to the analysis of legal culture has been studied. The nature of freedom and justice as values of legal culture have been analyzed.

Key words: legal culture, legal values, freedom and justice as values.

Надійшла до редакції 05.02. 2010 р.